RAPORT 15, 325-346
ISSN 2300-0511

Marek Florek*

Żmigród i Zamczysko w Opatowie, woj. świętokrzyskie. Stan rozpoznania i problemy ochrony

Abstract

Florek M. 2020. Żmigród and the Burgstall in Opatów, Świętokrzyskie Voivodeship. State of research and preservation issues. *Raport* 15, 325-346

The part of Opatów situated on the northern side of the Opatówka river is called Żmigród. This is the area of the oldest early medieval settlement. It is the location of e.g.: a pagan place of the Slavic dragon deity (Żmij), a hillfort from the 11th-13th centuries and the first municipal commune. Archaeological research has confirmed the existence of an early-municipal settlement here before the end of the 13th century. In 2016, at the so-called Burgstall, which is a part of Żmigród, a car park covering an area of 35 acres was illegally constructed, destroying part of historic substance of the archaeological site. In 2020, monument preservation services managed to force the owner of the site to close down the car park and caused the further use of the Burgstall area as a square, in a way which would not pose a threat to the archaeological monument.

Keywords: monument preservation, Opatów, Żmigród, Bernardine Monastery

▪ Wstęp

Opatów, obecnie miasto powiatowe w województwie świętokrzyskim, znany jest przede wszystkim z romańskiej kolegiaty pw. św. Marcina z Tours. Nie jest to jednak jedyne interesujące miejsce w mieście, ważne dla jego historii. Naprzeciw kolegiaty, po drugiej stronie rzeczki Opatówki, zwanej też Łukawą, nad którą leży Opatów, znajduje się miejsce zwane Żmigrodem, integralnie związane z jego najstarszymi dziejami (Ryc. 1).

Z terenów Polski znanych jest sześć miejsc bądź miejscowości noszących nazwę Żmigród. Są to miejscowości Żmigród Stary i Żmigród Nowy w woj. podkarpackim oraz Żmigród w woj. dolnośląskim. W przypadku pozostałych trzech – Żmigrody w Sandomierzu, Opatowie i w Lublinie – nazwą tą określane są stosunkowo niewielkie, chociaż dobrze wyodrębnione, wzniesienia w sąsiedztwie rzek (Buko 2005, 123–128). Z uwagi na tworzące nazwę Żmigród dwa człony: Żmij i gród – miejsca nią określane budziły od dawna zainteresowanie językoznawców, archeologów, historyków i religioznawców (Banaszkiewicz 1998, 440–453; Kowalczyk 1977, 199–212; 1993, 80–89; Tomicki 1974, 483–509; 1982, 258; Florek 2013, 19–22). Przy czym ani pochodzenie samej nazwy, ani charakter i funkcja miejsc ją noszących nie zostały jednoznacznie określone, chociaż powszechnie łączy się je z czasami pogańskimi. Zgodnie z ustaleniami Ryszarda Tomickiego (1974, 506, 507) Żmij to pradawne bóstwo słowiańskie, gromowładne lub o podwójnym, niebiańsko-chtonicznym charakterze, błędnie utożsamiane ze smokiem, walczące z wężami i smokami wiążącymi wody niebiańskie i ziemskie, ukazujące się ludziom w postaci smugi ognistej lub uskrzydlonego węża, zaś Żmigrody to grody Żmija, miejsca przez niego zamieszkiwane bądź mu poświęcone. Jednocześnie, jak wykazał Jacek Banaszkiewicz (1998, 440–448), Żmij to bestia zamieszkująca peryferie, tereny pograniczne, niosąca zagrożenie, ale mogąca też chronić kraj, a Żmigrody to miejsca jego przebywania. Z taką interpretacją korespondowałoby rozmieszczenie znanych Żmigrodów na wczesnośredniowiecznych rubieżach plemiennych (Florek 2013, 22). Źródła folklorystyczne wskazują, że istniały Żmije niejako niższego rzędu, ale o podobnym charakterze,

* https://orcid.org/0000-0002-9917-710x
Instytut Archeologii Uniwersytet Marii Curie Skłodowskiej w Lublinie, e-mail: marek.florek@poczta.umcs.lublin.pl

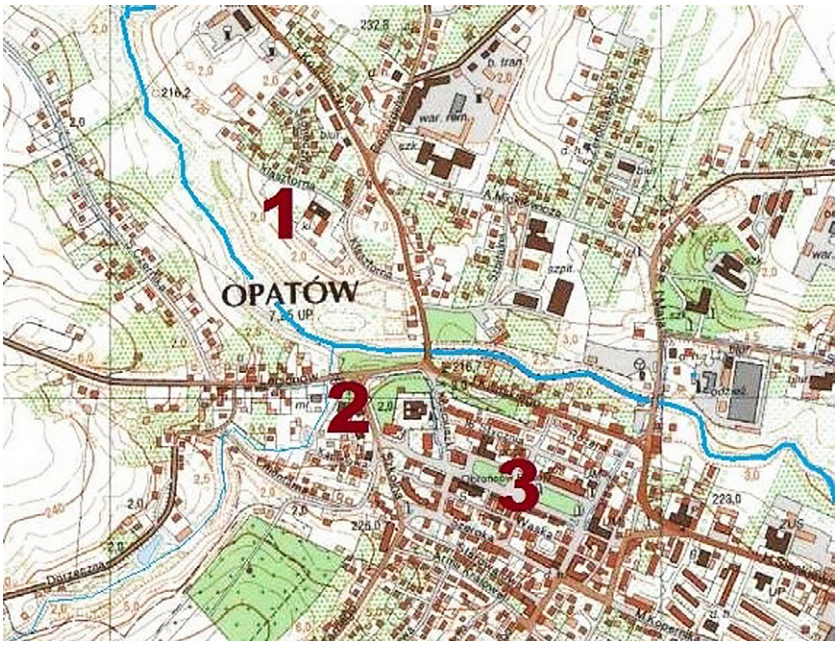

Ryc. 1. Opatów, pow. opatowski, woj. świętokrzyskie. Lokalizacja najważniejszych elementów topografii średniowiecznego miasta: (1) Żmigród z kościołem pw. Wniebowzięcia NMP i klasztorem bernardynów; (2) kolegiata pod wezwaniem św. Marcina; (3) teren miasta lokowanego w XIV w. (oprac. M. Florek)

Fig. 1. Opatów, Opatów district, świętokrzyskie voivodeship. Location of the most important elements of the medieval town topography: (1) Żmigród with the Church of the Assumption of the Blessed Virgin Mary and the Bernardine monastery; (2) collegiate church of St. Martin; (3) the area of the town located in the 14th century (prepared by M. Florek)

a więc zarówno mogące pełnić funkcje opiekuńcze, jak i – źle potraktowane – stanowić zagrożenie, siłę niszczycielską. Żmije te mogły przybierać różną postać: najczęściej ptaka (zwykle koguta), byka lub wołu, węża ze skrzydełkami, człowieka z „wężowymi" skrzydełkami bądź podobne mieszane formy (Tomicki 1974, 488; Petrovic 1999, 47–53). Nieco inaczej kwestie te widziała Elżbieta Kowalczyk (1993, 86), według której dla wczesnośredniowiecznych Słowian Żmij/Żmije symbolizował wroga, przede wszystkim najeżdżających ich koczowników, a więc Awarów, Węgrów, Pieczyngów i Połowców, później również Tatarów, zaś Żmigrody miałyby być grodami wznoszonymi do obrony przed nimi lub odwrotnie – miejscami, z których ci kontrolowali podbite tereny słowiańskie bądź gdzie pobierali daniny.

▪ Żmigród i Zamczysko w Opatowie

Żmigród w Opatowie to wzniesienie po lewej (północnej) stronie rzeki Opatówki naprzeciw ujścia do niej niewielkiego potoku o nazwie Rzeka Marcinkowska, na którego kulminacji znajdują się kościół pw. Wniebowzięcia NMP i klasztor O.O. Bernardynów (Ryc. 2–3). W źródłach średniowiecznych i z okresu staropolskiego ta część miasta nazywana jest również „Starym Opatowem", stąd wysuwano wniosek, że Żmigród był pierwotną nazwą Opatowa (Wojciechowski 1925, 35; Gąssowski 1969, 353; Kiryk 1985, 21; 1994, 88). Żmigród na terenie Opatowa wymienia czterokrotnie Jan Długosz w swoim *Liber Beneficiorum*:

1) *Zmygród. Item in oppido praefato Oppatoviensi est locus, ubi quondam vetus arx, quae nomen Żmigród habebat, fuisse censetur, circa quem qui-dem locum habet decanatus Oppatlioviensis hortos et areas, et quaelibet solvit pro annuo censu decanatui unum fertonem et duos capones.*

2) *Item praefata scolastria circa vêtus et desolatum Castrum Zmigrod habet molendinum cum piscina et prato bono sui iuris, quod pro annuo censu solvit sibi duas sexagenas, item quatuor capones, item unum cuneum de pane albo pro festo Christi.*

3) *Item in oppido Oppathoviensi est locus dictus Zmigrod, ubi quondam vetus arx habcbatur, circa quem decanatus Oppatlioviensis habet hortos et areas, et quaelibet solvit decanatui pro annuo censu unum ferto-nem et duos caponed.*

4) *Item praefata scholastria iuxta montem Zmigrod habet molendinum cum piscina et prato bono sui iuris, quod pro annuo censu solvit sibi duas sexagenas, quatuor capones ct unum cuneum de albo pane pro festo Nativitatis Christi* (Długosz 1863, 579, 582, 635).

Poza *Liber Beneficiorum* nazwa Żmigród nie pojawia się aż do końca XIX wieku w żadnym innym źródle dotyczącym Opatowa lub kościołów opatowskich. Co interesujące, tak naprawdę nie jest znana również lokalnej tradycji. Nie ma jej na żadnym z najstarszych planów miasta, nie wymieniają jej, ani spisywana przez wiek XVII i XVIII kronika klasztoru bernardynów, ani pochodzące z XIX wieku i początków wieku XX opisy miasta (Sobieszczański 1852, 55–77; Chądzyński 1856, 175–210; Chlebowski 1886, 545–549; Wiśniewski 1907, 277–346). O Żmigrodzie, różnie zresztą go lokalizując, piszą dopiero pierwszy monografista Opatowa, ks. Władysław Fudalewski (1895, 55) oraz, przy okazji swych

studiów nad romańską kolegiatą pw. św. Marcina, Władysław Łuszczkiewicz (1897, 21). Nie wiemy jednak, czy rzeczywiście w końcu XIX wieku nazwa Żmigród była mieszkańcom Opatowa znana i używana przez nich, czy też obaj autorzy zaczerpnęli ją od Długosza.

Żmigród, a więc tereny w sąsiedztwie klasztoru bernardynów i kościoła pw. Wniebowzięcia NMP po lewej stronie Łukawy (Opatówki) uważane są za miejsce, gdzie znajdował się pierwotny Opatów (Kiryk 1994, 88). Sama nazwa Żmigród może sugerować, że w czasach przedchrześcijańskich istniało tu pogańskie miejsce kultowe poświęcone Żmijowi (Kubicki 2012, 47). W wiekach XI–XIII miał się tutaj znajdować gród książęcy, którego ruiny widział Długosz. Na jego terenie bądź, co bardziej prawdopodobne, w obrębie sąsiadującej z nim osady stanął najstarszy kościół opatowski pw. Wniebowzięcia NMP, według tradycji zbudowany w 1040 roku. Początkowo drewniany, ok. 1140 roku został zastąpiony przez świątynię murowaną, która stała się kościołem parafialnym dla Opatowa i sąsiednich wsi. W 1471 roku kościół ten został przekazany sprowadzonym do Opatowa bernardynom, a parafię przeniesiono do kolegiaty pw. św. Marcina (Zub 2007, 27–29; Kubicki 2009, 43–47). Jak się przypuszcza, właśnie na Żmigrodzie w 2 połowie XIII wieku (przed 1282 rokiem) miała miejsce pierwsza lokacja gminy miejskiej w Opatowie (Kiryk 1985, 22). Między 1317 a 1328 rokiem miasto lokacyjne zostało przeniesione na drugą stronę Opatówki, na tereny w sąsiedztwie kolegiaty pw. św. Marcina, co – oprócz niszczących najazdów mongolskich i mongolsko-ruskich mających miejsce w 2 połowie XIII wieku – spowodowało praktycznie zanik osadnictwa na Żmigrodzie. Od XIV wieku tereny te określane są w źródłach jako „Stare Miasto" (Kiryk 1985, 22, 23; 1994, 88).

Jako miejsce na Żmigrodzie, gdzie miał się znajdować gród opatowski z XI–XIII wieku, wskazuje się zazwyczaj niewielki, o powierzchni ok. 1 ha, cypel obok kościoła pw. Wniebowzięcia NMP i klasztoru bernardynów, między obecnymi ulicami Klasztorną, Bernardyńską i Kościuszki, zwany Zamczyskiem. Należy jednak zwrócić uwagę, że nazwa ta została wprowadzona dopiero w okresie międzywojennym, a jej autorem jest prawdopodobnie wywodzący się z Opatowa historyk Marian Trojan, zaś do obiegu naukowego wprowadził ją Jerzy Gąssowski (Gąssowski *et. al.* 1954, 693, 699, 700; Gąssowski 1955, 97, 98). Cypel ten co najmniej od późnego średniowiecza stanowił własność kościelną: początkowo parafii, od końca XV wieku, z przerwą w latach 1864–1939, kiedy administrowało nim duchowieństwo świeckie, klasztoru bernardynów w Opatowie. Przed 1866 rokiem ok. 1/2 powierzchni cypla Zamczyska w bliżej nieznanych okolicznościach znalazła się w rękach prywatnych.

▪ Badania archeologiczne na Żmigrodzie i Zamczysku w Opatowie

Pierwsze, jeszcze amatorskie poszukiwania archeologiczne na Żmigrodzie, prawdopodobnie na cyplu Zamczyska, przeprowadził w 1901 roku ks. Karol Targowski, ówczesny rektor kościoła pw. Wniebowzięcia NMP, a jednocześnie archeolog amator. W odsłoniętej na stoku jamie miał znaleźć potłuczone naczynia, określone przez niego jako popielnice, fragmenty kości, popiół, węgiel drzewny, kamienie, a także miecz żelazny z nitami na rękojeści, ostrogi, klucz i pierścień (Targowski 1904, 177–179). Znaleziska te przez Włodzimierza Demetrykiewicza (Demetrykiewicz 1903, 13) określone

Ryc. 2. Opatów, pow. opatowski, woj. świętokrzyskie. Widok na Żmigród z kościołem pw. Wniebowzięcia NMP i klasztorem bernardynów oraz cypel Zamczyska (na lewo od kościoła) od północy. Stan z 2005 r. (archiwum Delegatury w Sandomierzu WUOZ w Kielcach)

Fig. 2. Opatów, Opatów district, świętokrzyskie voivodeship. View of Żmigród with the Church of the Assumption of the Blessed Virgin Mary and the Bernardine monastery, and the Burgstall headland (left of the church) from the north, as of 2005 (archive of the Branch Office of the Kielce Voivodeship Monuments Preservation Office in Sandomierz)

Ryc. 3. Opatów, pow. opatowski, woj. świętokrzyskie. Widok na Żmigród z kościołem pod wezwaniem Wniebowzięcia NMP i klasztorem bernardynów oraz cypel Zamczyska (na prawo od kościoła) od południa. Stan z 1965 r. (fot. J. Tomaszewski, archiwum Pracowni Terenowej Narodowego Instytutu Dziedzictwa w Kielcach)

Fig. 3. Opatów, Opatów district, świętokrzyskie voivodeship. View of Żmigród with the Church of the Assumption of the Blessed Virgin Mary and the Bernardine monastery, and the Burgstall headland (left of the church) from the south, as of 1965 (photo by J. Tomaszewski, archive of the National Institute of Cultural Heritage, Branch Office in Kielce)

jako wczesnośredniowieczne zaginęły. W zbiorach Muzeum Archeologicznego w Krakowie zachowało się natomiast kilka fragmentów ceramiki z XII wieku przekazanej przez ks. Targowskiego, a znalezionej przez niego w okolicach klasztoru.

W 1931 lub 1932 roku bliżej nieokreślone badania na terenie Żmigrodu miał prowadzić Józef Żurowski (Żurowski 1932, 24), który odkrył „plany domostw, najprawdopodobniej wczesnośredniowiecznych" . Nic więcej na ich temat nie wiemy, nie jest nawet znana lokalizacja miejsca tych odkryć, jako że z badań tych nie zachowała się żadna dokumentacja. Jest możliwe, że Żurowski z racji swych obowiązków Konserwatora Zabytków Prehistorycznych na zachodnią Małopolskę tylko zadokumentował albo jedynie oglądał jakieś obiekty przypadkowo odkryte podczas prac ziemnych związanych z rozbudową szpitala w Opatowie, usytuowanego ok. 200 m na wschód od cypla Zamczyska.

W 1953 roku, w ramach interdyscyplinarnych badań nad wczesnośredniowiecznym Opatowem prowadzonych przez Uniwersytet Warszawski i Politechnikę Warszawską, Jerzy Gąssowski przeprowadził w otoczeniu klasztoru bernardynów badania powierzchniowe oraz wykonał serię odwiertów świdrem geologicznym. Cztery z nich zlokalizowane zostały na cyplu Zamczyska, kolejne cztery na północny zachód od ogrodu klasztornego, ostatnie dwa przy północnej ścianie kościoła (Ryc. 4). W odwiertach na Zamczysku stwierdzono istnienie warstwy kulturowej o miąższości od 240 do 360 cm, w tym nawarstwienia (smugi zbutwiałego drewna), które zinterpretowane zostały jako pozostałość drewniano-ziemnego wału obronnego. Pozwoliło to J. Gąssowskiemu na uznanie cypla za miejsce, gdzie znajdował się gród opatowski, funkcjonujący według niego w wiekach XII i XIII (Gąssowski *et. al.* 1954, 700, 701; Gąssowski 1955, 97, 98; 1969, 353–355).

Trzynaście lat później, w 1966 roku kolejną próbę rozpoznania archeologicznego Żmigrodu, przede wszystkim cypla Zamczyska, podjął Janusz Kuczyński (Kuczyński 1966; 1970) z Muzeum Narodowego w Kielcach. Wykonano wówczas 3 wykopy o wymiarach

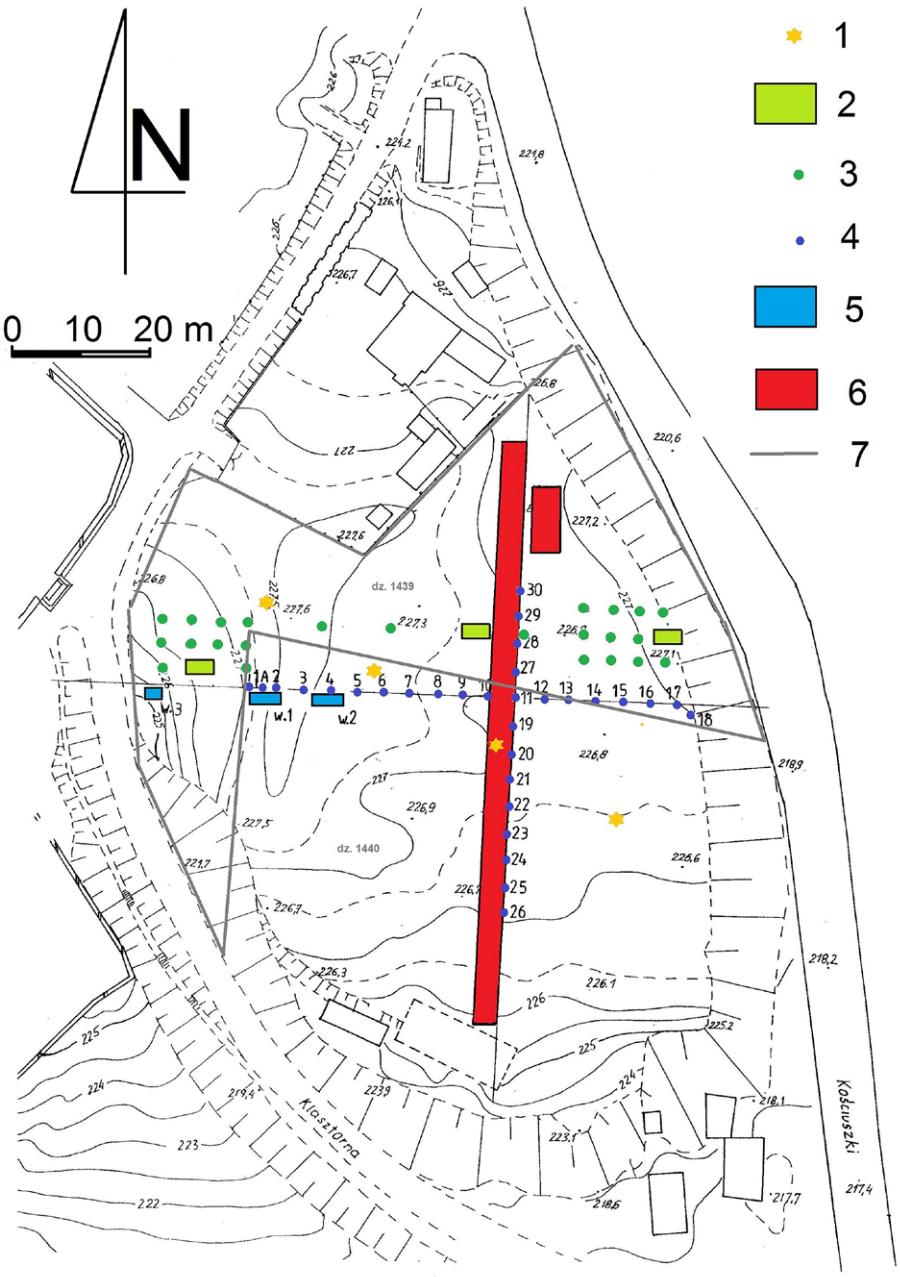

Ryc. 4. Opatów, pow. opatowski, woj. świętokrzyskie. Lokalizacja miejsc badań archeologicznych na Zamczysku: (1) odwierty w 1953 r. (J. Gąssowski); (2) wykopy w 1966 r. (J. Kuczyński); (3) odwierty w 1966 r. (J. Kuczyński); (4) odwierty w 1996 r. (M. Florek); (5) wykopy w 1997 r. (M. Florek); (6) wykopy w 2011 r. (J. Wysocki); (7) granica działki klasztoru bernardynów 1439 (oprac. M. Florek)

Fig. 4. Opatów, Opatów district, świętokrzyskie voivodeship. Location of archaeological research at the Burgstall: (1) boreholes in 1953 (J. Gąssowski); (2) boreholes in 1966 (J. Kuczyński); (3) boreholes in 1966 (J. Kuczyński); (4) boreholes in 1996 (M. Florek); (5) boreholes in 1997 (M. Florek); (6) boreholes in 2011 (J. Wysocki); (7) boundary of the plot no. 1439 belonging to the Bernardine monastery (prepared by M. Florek)

4×2 m rozmieszczone wzdłuż osi wschód-zachód w najszerszym miejscu cypla, jeden niewielki wykop w ogrodzie klasztornym oraz dodatkowo kilkadziesiąt wierceń świdrem glebowym, w tym 36 na „Zamczysku" (Ryc. 4). W wykopach odkryto kilka jam różnej wielkości i głębokości, paleniska, obiekt zinterpretowany jako studnia bez cembrowiny oraz bardzo liczny materiał ruchomy, głównie ceramikę, a także przedmioty metalowe i kości zwierzęce (Kuczyński 1970, 437–452). Na podstawie wyników swoich badań J. Kuczyński uznał, że w XI wieku na cyplu „Zamczyska" powstała osada, która w XII wieku objęła tereny na zachód i północ od niego, identyfikowane ze Żmigrodem, gdzie obecnie stoją kościół i zabudowania klasztoru bernardynów. Miała ona około połowy XIII wieku zostać zniszczona w bliżej niewyjaśnionych okolicznościach, być może w czasie najazdu mongolskiego w 1241 roku. Ponieważ w trakcie badań w 1966 roku nie natrafiono na żadne pozostałości umocnień obronnych, J. Kuczyński (Kuczyński 1970, 450) kwestię istnienia grodu na Żmigrodzie, zwłaszcza jego lokalizacji na cyplu Zamczyska, uznał za sprawę otwartą, wymagającą dalszych badań.

W latach osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XX wieku prowadzono jedynie obserwacje wykopów budowlanych i nadzory nad prowadzonymi pracami ziemnymi przy kościele pw. Wniebowzięcia NMP i budynkach klasztornych. Należy jednak podkreślić, że tylko część mających wówczas miejsce prac ziemnych i budowlanych na terenie klasztornym prowadzona była pod nadzorem archeologicznym. W 1984 roku zadokumentowano profile wykopu fundamentowego pod dzwonnicę na dawnym cmentarzu przykościelnym

(Florek 1984). Wykonano również dokumentację części odkrywek budowlanych wykonanych w latach 1988–1994 przy fundamentach kościoła oraz budynków klasztornych (Florek 1988). W odkrywkach tych zarejestrowano szereg murów fundamentowych i poziomy użytkowe, w tym fragmentarycznie zachowane posadzki, z różnych faz funkcjonowania kościoła i klasztoru, oraz związane z nimi warstwy kulturowe. Najważniejszym dokonanym wówczas odkryciem było odsłonięcie przed wejściem do obecnej świątyni fragmentów murów fundamentowych wczesnoromańskiej rotundy, zapewne pierwotnego kościoła pw. Wniebowzięcia NMP (Florek 1997, 39, 40; 2020). Niestety Klasztor OO. Bernardynów nie wyraził wówczas zgody na przeprowadzenie systematycznych badań archeologicznych, nawet o ograniczonym zakresie przestrzennym, które pozwoliłyby na ich pełne rozpoznanie i zadokumentowanie.

Kolejne badania archeologiczne na Żmigrodzie, a konkretnie na cyplu Zamczyska przeprowadzono w latach 1996–1997 z inicjatywy prof. Andrzeja Buko w ramach projektu „Osadnictwo i architektura ziem polskich w dobie Zjazdu Gnieźnieńskiego" (Ryc. 4). Ich celem była przede wszystkim weryfikacja hipotezy o funkcjonowaniu na Zamczysku grodu oraz rozpoznanie stratygrafii znajdujących się na nim nawarstwień kulturowych, a także pozyskanie nowych materiałów do jego datowania. Podobnie jak 1966 roku wykonano najpierw serię wierceń – łącznie 30 odwiertów usytuowanych wzdłuż osi wschód-zachód i północ-południe, przecinających cypel, zaś w drugim etapie 3 wykopy sondażowe o łącznej powierzchni nieco przekraczające 0,2 ara (Florek 1997, 40; 2000, 211–214). Badania wykazały, że teren Zamczyska był zasiedlony już w neolicie i wczesnym okresie epoki brązu, przede wszystkim zaś potwierdziły istnienie tu intensywnego osadnictwa wczesnośredniowiecznego, którego początki sięgają przełomu wieków X i XI, przy czym okres jego najintensywniejszego rozwoju to XII i XIII wiek. Mimo stosunkowo niewielkiej powierzchni sondaży, zadokumentowano kilka jam-piwniczek, paleniska, prawdopodobnie rów oraz warstwy kulturowe o miąższości sięgającej prawie 3 m. Intensywność osadnictwa wczesnośredniowiecznego w wiekach XI–XIII potwierdzał również bardzo liczny materiał ruchomy pochodzący zarówno z obiektów, jak i warstw kulturowych: fragmenty naczyń, żelazne narzędzia, militaria oraz elementy oporządzenia jeździeckiego, żużle żelazne, a także bardzo liczne szczątki zwierząt, będące zarówno odpadkami konsumpcyjnymi, jak i o charakterze produkcyjnym, świadczące o lokalnej wytwórczości przedmiotów z kości, rogu i poroża. Nie znaleziono natomiast żadnych materiałów, które można by datować wcześniej niż koniec X wieku, a więc pochodzących z okresu plemiennego. Nie natrafiono również, zarówno w wykopach sondażowych, jak i odwiertach na jakiekolwiek pozostałości, które można by w sposób pewny uznać za relikty umocnień obronnych – wału, palisady bądź o innej formie. Mimo to nie wykluczono, że jakieś fortyfikacje drewniane lub drewniano-ziemne na Zamczysku istniały. Pośrednim dowodem na to może być zarejestrowana we wszystkich wykopach i odwiertach archeologicznych warstwa niwelacyjna nakrywająca najmłodszy poziom użytkowy z XIII wieku mogąca powstać w wyniku rozplantowania ziemnego nasypu wału po likwidacji grodu (Florek 2000, 217, 218). Wyniki badań przeprowadzonych w latach 1996–1997 potwierdziły też, że osadnictwo wczesnośredniowieczne na Zamczysku zanikło pod koniec XIII wieku. Nie natrafiono jednak na ślady pożaru bądź innego rodzaju gwałtownych zniszczeń. Materiały późnośredniowieczne i nowożytne, bardzo nieliczne, wystąpiły jedynie w warstwie ornej, co wydaje się świadczyć, że po XIII wieku teren Zamczyska był niezamieszkały i zapewne użytkowany wyłącznie rolniczo.

Ostatnie, a jednocześnie o największym zakresie przestrzennym badania archeologiczne w otoczeniu klasztoru bernardynów, przede wszystkim na cyplu „Zamczyska", przeprowadził w latach 2011–2012 Jacek Wysocki z Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie (Ryc. 4–6). Podjęto je z inicjatywy ówczesnych władz Opatowa, które w ramach organizowanych w 2012 roku obchodów 730-lecia nadania mu praw miejskich planowały postawić na Zamczysku rekonstrukcję wczesnośredniowiecznego grodu. Wyniki tych badań nie tylko nie zostały opracowane, ale kierujący nimi nie przedłożył do chwili obecnej jakiegokolwiek sprawozdania ani wojewódzkiemu konserwatorowi zabytków, ani Urzędowi Miasta w Opatowie, który te badania zlecił i współfinansował. Stąd ich rezultaty znane są jedynie z krótkiego artykułu, będącego streszczeniem referatu wygłoszonego na konferencji naukowej zorganizowanej w 2012 roku w Opatowie, w związku ze wspomnianym jubileuszem nadania praw miejskich (Wysocki 2013), oraz – ale jedynie, jeśli chodzi o wykonane wówczas badania georadarowe – z omówienia ich wyników w zbiorowj publikacji dotyczącej stosowania nieinwazyjnych metod badań (Welc *et al.* 2014, 155–159).

Zgodnie z informacjami zawartymi w pierwszym z wyżej wymienionych artykułów w 2011 roku

wykonano na cyplu Zamczyska dwa wykopy o łącznej powierzchni 3,1 ara, z których większy, o wymiarach 90×3 m, przeciął go wzdłuż osi północ-południe (Wysocki 2013, 34, 35). Żaden z wykopów nie został wyeksplorowany w całości. W obu wykopach odkryto m.in. pozostałości zagłębionych w ziemię budynków mieszkalnych (półziemianek) z dołami posłupowymi w narożnikach oraz jamy zasobowe. W niektórych półziemiankach znajdowały się piece gliniano-kamienne, obok części jam zasobowych odkryto ślady zadaszeń. W obrębie obiektów oraz w warstwach kulturowych odkryto bardzo liczny materiał zabytkowy: fragmenty naczyń, wyroby metalowe (m.in. pierścionek z brązu, żelazne noże, grot włóczni, ostrogę, różnego rodzaju okucia), kamienne osełki, gliniane przęśliki i ciężarki tkackie, szklane pierścionki i naczynia. Ponadto zarejestrowano obiekty i materiały pradziejowe – kultury łużyckiej i prawdopodobnie z neolitu. (Wysocki 2013, 35, 36). Stropy obiektów wczesnośredniowiecznych miała nakrywać warstwa o miąższości 60–80 cm określona jako „pogorzeliskowa", powstała w wyniku pożaru, który zniszczył osadę, być może podczas najazdu mongolskiego (Wysocki 2013, 34, 36). Interpretacja taka w świetle wyników wcześniejszych badań wydaje się dyskusyjna, a z braku dostępu do dokumentacji – niemożliwa do zweryfikowania. Co istotne, w wykopach na Zamczysku w 2011 roku również nie natrafiono na żadne pozostałości umocnień z okresu

Ryc. 5. Opatów, pow. opatowski, woj. świętokrzyskie. Badania na Zamczysku w 2011 r. (fot. M. Florek)

Fig. 5. Opatów, Opatów district, świętokrzyskie voivodeship. Research at the Burgstall in 2011 (photo by M. Florek)

Ryc. 6. Opatów, pow. opatowski, woj. świętokrzyskie. Badania na Zamczysku w 2011 r. (fot. M. Florek)

Fig. 6. Opatów, Opatów district, świętokrzyskie voivodeship. Research at the Burgstall in 2011 (photo by M. Florek)

wczesnego średniowiecza, w związku z tym uznano, że musiały się one znajdować się poza badanym terenem (Wysocki 2013, 36). Ponadto w 2011 roku wykonano niewielki sondaż przed wejściem głównym do kościoła bernardyńskiego, w którym odsłonięto po raz kolejny fragmenty murów fundamentowych starszej świątyni w formie rotundy, w publikacji określony jako odkrywka budowlana (Wysocki 2013, 37), zapewne z powodu, że jego realizacja wykraczała poza zakres pozwolenia na badania. Natomiast w 2012 roku ograniczono się do rozpoznania za pomocą georadaru terenu między fasadą kościoła pw. Wniebowzięcia NMP a ogradzającym go murem oraz wykonania serii wierceń geologicznych w miejscu domniemanej fosy po wschodniej stronie ulicy Kościuszki, *nota bene* bez pozwolenia, czy chociażby poinformowania o nich wojewódzkiego konserwatora zabytków. Celem badań georadarowych, jak się wydaje, była weryfikacja obserwacji z lat 1988–1994, które doprowadziły do zadokumentowania pozostałości rotundy – pierwotnego kościoła pw. Wniebowzięcia NMP. Informacja o wynikach badań georadarowych została przedstawiona w artykule z 2013 roku (Wysocki 2013, 37, 38) oraz, w nieco szerszym zakresie, w rok późniejszej publikacji dotyczącej wykorzystania nieinwazyjnych metod badań (Welc *et al.* 2014, 155–159). Wiarygodność przedstawionych w obu publikacjach wyników tych badań budzi jednak wątpliwości. Na przykład ryciny, na których przedstawiono plan założenia klasztornego i interpretację wyników badań georadarowych są błędnie orientowane (błąd wynosi 90 stopni). Na rycinach z interpretacją wyników badań rotunda nie ma absydy, podczas gdy rycinach obrazujących interpretację anomalii absyda jest zaznaczona i opisana jako absyda II, podczas gdy sama rotunda opisana została jako absyda I (Wysocki 2013, il. 99–103; Welc *et al.* 2014, ryc. 15).

Oprócz omówionych wyżej badań na terenie Żmigrodu i samego Zamczyska kilkakrotnie prowadzono także penetracje powierzchniowe, w tym w 1989 roku w ramach realizacji Archeologicznego Zdjęcia Polski (Florek, Libera 1989), oraz dokonywano różnego rodzaju odkryć przypadkowych. Między innymi w 2019 roku na polach na północ od klasztoru bernardynów, na stoku doliny Opatówki znaleziono celtycki stater typu krakowskiego (Bochnak 2020).

Podsumowując omówione wyżej wyniki dotychczasowych badań archeologicznych na Żmigrodzie opatowskim, przede wszystkim na terenie Zamczyska oraz w otoczeniu klasztoru bernardynów, można stwierdzić:

1. Teren Zamczyska, prawdopodobnie również całego Żmigrodu, na co wskazują rezultaty badań powierzchniowych tam prowadzonych, był kilkakrotnie zajmowany przez osadnictwo pradziejowe (w neolicie – kultury malicka i pucharów lejkowatych; w epoce brązu – kultury mierzanowicka i łużycka, w okresie przedrzymskim i rzymskim).

2. Na terenie Żmigrodu brak śladów osadnictwa wczesnośredniowiecznego sprzed przełomu X i XI wieku (z okresu plemiennego), co wydaje się potwierdzać hipotezę o istnieniu w tym czasie na linii doliny Opatówki rubieży osadniczej (plemiennej). Jednocześnie brak śladów osadnictwa z okresu plemiennego nie wyklucza funkcjonowania tutaj pogańskiego miejsca kultu, a wręcz może stanowić przesłankę przemawiającą za jego tu istnieniem.

3. Badania archeologiczne nie dostarczyły jednoznacznych dowodów na istnienie na cyplu Zamczyska (bądź w innym miejscu na Żmigrodzie) grodu z XI–XIII wieku, chociaż jednoznacznie hipotezy takiej nie wykluczyły. Przesłanką wskazującą na istnienie na Zamczysku fortyfikacji drewniano-ziemnych wydaje się być warstwa niwelacyjna miąższości sięgającej 60–80 cm nakrywająca obiekty wczesnośredniowieczne; najbardziej prawdopodobne jest, że powstała ona w wyniku likwidacji (niwelacji) ziemnych nasypów wałów obronnych w końcu XIII wieku bądź może nawet nieco później.

4. Osadnictwo na terenie Żmigrodu, w tym na Zamczysku największy rozkwit przeżywało w XII i XIII wieku. Możemy mówić o jego wczesnomiejskim charakterze w tym czasie. W obrębie osady na Żmigrodzie (zakładając, że na Zamczysku istniał gród, byłaby to osada podgrodowa – nieufortyfikowane podgrodzie) być może jeszcze w XI wieku powstał kościół pw. Wniebowzięcia NMP. Pozostałości tego kościoła, który był najprawdopodobniej murowaną z kamienia rotundą jednoabsydową, znajdują się pod obecną barokową świątynią pod tym samym wezwaniem.

5. Potwierdzona wynikami badań archeologicznych intensywność osadnictwa wczesnośredniowiecznego na Żmigrodzie, przede wszystkim na najlepiej rozpoznanej jego części, to jest Zamczysku, dorównywała tej stwierdzonej w pobliskim Sandomierzu, w XII wieku określonym jako *sedes regni princilis* – jedna z głównych stolic królestwa.

6. Wczesnośredniowieczne osadnictwo na Żmigrodzie zanikło pod koniec XIII wieku. Pozostał na nim właściwie jedynie kościół pw. Wniebowzięcia NMP, do lat 70. XV wieku będący siedzibą parafii opatowskiej, później przekazany zakonowi bernardynów, który postawił obok swój klasztor. Nie jest jasne, czy kres intensywnego osadnictwa na Żmigrodzie, w tym na cyplu Zamczyska, związany był ze zniszczeniami, np.

przez pożar w czasie któregoś z najazdów mongolskich lub mongolsko-ruskich na ziemię sandomierską, jakie miały miejsce w XIII wieku, czy też wynikał z innych przyczyn. Po jego zaniku teren ten był użytkowany rolniczo. Dopiero pod koniec XVIII bądź w początkach XIX wieku na jego obrzeżu i u podnóża powstało kilka budynków mieszkalnych i gospodarczych.

▪ Zamczysko w Opatowie – problemy użytkowania i ochrony

Tak zwane Zamczysko, a więc cypel lessowy w obrębie Żmigrodu między ulicami Kościuszki, Klasztorną i Bernardyńską jest obecnie podzielony na 5 działek. Działka nr ewid. 1439 o powierzchni 35 arów stanowi własność Klasztoru O.O. Bernardynów w Opatowie, pozostałe należą do osób prywatnych. W 2020 roku użytkownikiem największej z nich, nr ewid. 1440, o powierzchni prawie 47 arów, stał się również Klasztor OO. Bernardynów, chociaż kwestie własnościowe nie są do końca jeszcze uregulowane. Do lat dziewięćdziesiątych XX wieku działki 1439 i 1440, a więc większość terenu Zamczyska, były użytkowane rolniczo, później funkcjonowały jako nieużytek. Na pozostałych działkach stoją parterowe zabudowania mieszkalne i gospodarcze.

W 1985 Wojewódzki Konserwator Zabytków w Tarnobrzegu wpisał do rejestru zabytków układ urbanistyczno-krajobrazowy Opatowa. W granicach wpisu, określonych jako strefa ścisłej ochrony konserwatorskiej, znalazły się również teren Żmigrodu i samo Zamczysko. W 1989 roku, po badaniach AZP, dla Zamczyska założono kartę ewidencji stanowiska archeologicznego (KESA), oznaczając go jako Opatów stanowisko 1 – Zamczysko (AZP 87-70/1) – osada kultury pucharów lejkowatych, osada bądź grodzisko z XI–XIII wieku. W 1995 roku teren Zamczyska został wpisany do rejestru zabytków woj. tarnobrzeskiego jako „wczesnośredniowieczne domniemane grodzisko w Opatowie" w granicach jak na załączniku graficznym. Użycie terminu „domniemane grodzisko" wynikało z faktu, że badania archeologiczne prowadzone na nim wcześniej (podobnie zresztą jak późniejsze) – jak już była mowa – nie dostarczyły jednoznacznych dowodów potwierdzających, że w miejscu tym istniał gród. W uzasadnieniu decyzji o wpisie do rejestru zabytków podkreślono, że jest to miejsce, gdzie znajdują się pozostałości „najstarszego osadnictwa przedlokacyjnego na terenie Opatowa" oraz że reprezentuje ono „duże wartości krajobrazowe i stanowi cenny element układu urbanistycznego i osadniczego Opatowa". Na załączniku graficznym do decyzji (Ryc. 7) zaznaczono granice domniemanego grodziska wg ówczesnego stanu wiedzy oraz granice ochrony

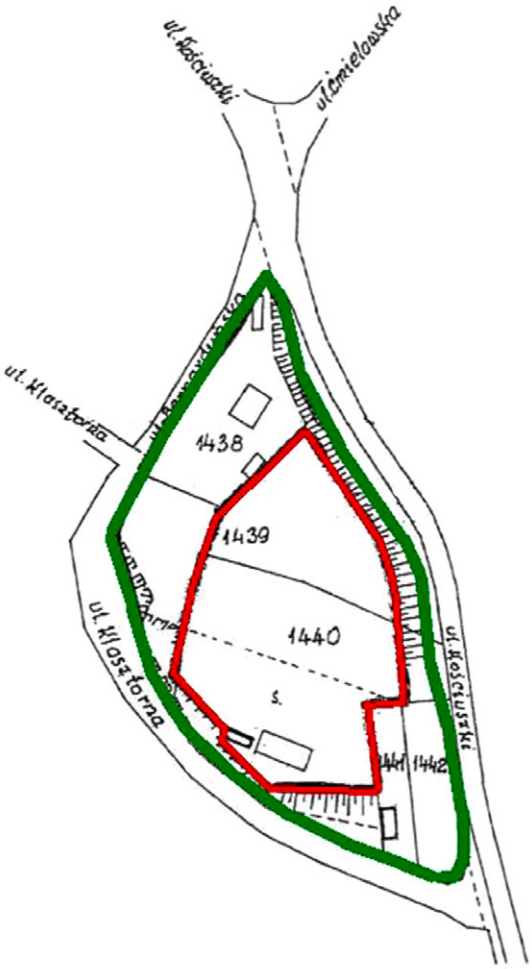

Ryc. 7. **Opatów, pow. opatowski, woj. świętokrzyskie. Wyrys z mapy ewidencji gruntów stanowiący załącznik do decyzji o wpisie Zamczyska w Opatowie (Opatów stan. 1) do rejestru zabytków. Granice grodziska zaznaczone kolorem czerwonym, granice ochrony konserwatorskiej zaznaczone kolorem zielonym.**

Fig. 7. **Opatów, Opatów district, świętokrzyskie voivodeship. An excerpt from the land register map constituting an appendix to the decision on entering the Burgstall in Opatów (Opatów site 1) into the register of monuments. The boundaries of the hillfort are marked in red; the boundaries of monument protection zone are marked in green.**

konserwatorskiej, które objęły cały cypel Zamczyska, a więc działki 1438, 1439, 1440, 1441, 1442. Okazało się to być dosyć niefortunne, bo chociaż intencją była ochrona poprzez wpisanie do rejestru zabytków całego cypla Zamczyska, to określenie przedmiotu wpisu jako „grodzisko (...) w granicach jak na załączniku graficznym", przy pominięciu w treści decyzji informacji o strefach ochrony konserwatorskiej, dało możliwość w okresie późniejszym kwestionowania objęcia ochroną prawną poprzez wpis do rejestru zabytków całej działki 1439.

Wpis Zamczyska do rejestru zabytków był po części reakcją na podjętą w marcu 1995 roku przez Klasztor OO. Bernardynów próbę usutuowania na nim, a przynajmniej na części działki 1439 przylegającej do ulicy

Klasztornej, parkingu. Odbyło się to wbrew uzgodnieniom z ówczesnym Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków w Tarnobrzegu, zgodnie z którymi parking miał powstać poza Zamczyskiem, na terenie przyległym do muru klasztornego. Rozpoczęta nielegalnie niwelacja działki z użyciem spychacza mająca ułatwić wjazd na nią samochodów została wstrzymana, tym niemniej wyrównany jej fragment zaczął być użytkowany jako prowizoryczny parking.

W 2008 roku Zamczysko w Opatowie (Opatów stanowisko 1) zostało ujęte w opracowanej Gminnej Ewidencji Zabytków. W uchwalonym rok później Gminnym Programie Ochrony Zabytków na lata 2009–2012 znalazł się ogólny zapis mówiący o potrzebie opracowania „planu działań w zakresie badań archeologicznych z określeniem miejsc, kosztów i czasu realizacji, dotyczy zwłaszcza problematyki Żmigrodu i najstarszego osadnictwa na terenie Opatowa, lokalizacji średniowiecznego budynku ratusza, przebiegu murów i lokalizacji bram miejskich z XVI wieku". Postulat ten, w identycznej formie został powtórzony w kolejnych gminnych programach opieki miasta i gminy Opatów, łącznie z ostatnim na lata 2018–2021 (Polanowska 2017, 55). W 2011 roku, w związku z zaplanowanymi w roku następnym obchodami 730-lecia nadania Opatowowi praw miejskich, powstał pomysł postawienia na Zamczysku replik drewnianego wału obronnego grodu i kilku budynków mieszkalnych z wczesnego średniowiecza. Prace te miały zostać poprzedzone badaniami archeologicznymi mającymi potwierdzić hipotezę o istnieniu tu grodu i dostarczyć danych do rekonstrukcji jego fortyfikacji. Z zamierzeń tych, poza omówionymi wyżej badaniami archeologicznymi J. Wysockiego, nic nie wyszło, nie powstał nawet żaden projekt koncepcyjny zagospodarowania tego terenu. W uchwalonym w 2015 roku przez Radę Miasta i Gminy Miejscowym Planie Zagospodarowania Przestrzennego miasta Opatów (uchwała nr V/18/2015 z 29.01.2015 r.) Zamczysko zostało oznaczone jako teren przeznaczony pod zieleń urządzoną, na którym znajduje się stanowisko archeologiczne Opatów 1, wpisane do rejestru zabytków.

W 2019 roku, o czym szerzej dalej, wśród władz lokalnych zrodził się pomysł powołania w Opatowie „Europejskiego Centrum Templariuszy". Jednym z jego elementów miało by być zagospodarowanie i udostępnienie Zamczyska, poprzedzone przeprowadzeniem badań archeologicznych. Żadne jego szczegóły nie są znane.

Wiosną 2016 roku przez Klasztor OO. Bernardynów w Opatowie – a według oświadczenia gwardiana klasztoru, spontanicznie przez parafian z prowadzonej przez bernardynów parafii pw. Wniebowzięcia NMP – została wykonana niwelacja całej działki nr ewid. 1439. Przy użyciu spychacza jej teren został obniżony, miejscami nawet o 80 cm w stosunku do pierwotnego ukształtowania, wyrównany i utwardzony kilkunastocentymetrową warstwą tłucznia kamiennego. W ten sposób zniszczono dotychczasowe ukształtowanie powierzchni tej partii Zamczyska oraz warstwy kulturowe o miąższości miejscami do 80 cm wraz ze znajdującymi się w nich zabytkami ruchomymi, a działka została zamieniona na plac parkingowy o powierzchni ok. 35 arów, a więc ponad 1/3 całego terenu wpisanego do rejestru zabytków (Ryc. 8–12). Działania te wykonane zostały bez wiedzy i zgody wojewódzkiego konserwatora zabytków. Uzyskawszy o nich informację, Świętokrzyski Wojewódzki Konserwator Zabytków – Kierownik Delegatury w Sandomierzu Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Kielcach (dalej: ŚWKZ) na podstawie art. 45 ustawy z dnia 23 lipca 2003 roku o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (dalej: ustawa z 2003 r.) wydał 7 czerwca 2016 decyzję nakazującą Klasztorowi OO. Bernardynów w Opatowie „przywrócenie zabytku archeologicznego wpisanego do rejestru zabytków – domniemanego grodziska na Żmigrodzie w Opatowie – do jak najlepszego stanu poprzez likwidację parkingu urządzonego na działce nr ewid. 1439", z terminem jej wykonania do 31 sierpnia 2016 roku. W uzasadnieniu decyzji wskazano, że dokonując niwelacji i utwardzenia tłuczniem działki stanowiącej część wpisanego do rejestru zabytków zabytku archeologicznego celem zrobienia na niej parkingu, złamane zostały przepisy artykułów 5 i 36 ustawy z 2003 roku. Pierwszy z nich zobowiązuje właściciela zabytku do opieki nad nim polegającej m.in. na jego zabezpieczeniu i utrzymaniu w jak najlepszym stanie i korzystaniu z zabytku w sposób zapewniający trwałe zachowanie jego wartości, a także zapewnienie warunków do badania i dokumentowania zabytku. Natomiast Klasztor OO. Bernardynów poprzez wykonanie niwelacji terenu dokonał częściowego zniszczenia substancji zabytkowej stanowiska archeologicznego Opatów 1 – Żmigród, a utwardzając zniwelowaną powierzchnię warstwą tłucznia celem zbudowania parkingu, uniemożliwił jego naukowe badanie. Z kolei zgodnie z artykułem 36 pozwolenia wojewódzkiego konserwatora zabytków wymaga m.in. wykonywanie przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków robót budowlanych, a za takie uznano budowę parkingu (art. 36, ust. 1, pkt. 1), a także zmiana sposobu użytkowania zabytku (art. 36, ust. 1, pkt 9). Klasztor OO. Bernardynów nie posiadał pozwolenia na wykonywanie jakichkolwiek robót budowlanych na działce 1439 ani na zmianę sposobu jej użytkowania,

Ryc. 8. Opatów, pow. opatowski, woj. świętokrzyskie. Widok na Żmigród z kościołem pod wezwaniem Wniebowzięcia NMP i klasztorem bernardynów oraz cypel Zamczyska (na prawo od kościoła) od południa. Stan z początku 2016 r., po niwelacji działki 1439 i powstaniu parkingu (fot. J. Tomaszewski, archiwum Pracowni Terenowej Narodowego Instytutu Dziedzictwa w Kielcach)

Fig. 8. Opatów, Opatów district, świętokrzyskie voivodeship. View of Żmigród with the Church of the Assumption of the Blessed Virgin Mary and the Bernardine monastery, and the Burgstall headland (left of the church) from the south. As of the beginning of 2016, after the levelling of plot no. 1439 and creation of the car park (photo by J. Tomaszewski, archive of the National Institute of Cultural Heritage, Branch Office in Kielce)

z terenu rolniczego na parking, a nawet o pozwolenia takie nie występował. W uzasadnieniu wskazano także, że złamane zostały również przepisy prawa miejscowego, to jest Miejscowego Planu Zagospodarowania Przestrzennego, zgodnie z którym działka 1439 wraz z działką 1440, a więc większość Zamczyska, stanowią „teren zieleni urządzonej".

Jednocześnie 7 czerwca 2016 roku ŚWKZ złożył wniosek do Prokuratury Rejonowej w Opatowie „o wszczęcie postępowania w związku z popełnieniem przestępstwa z art. 108 ustawy z 2003 r. polegającego na częściowym zniszczeniu wpisanego do rejestru zabytków zabytku archeologicznego – domniemanego grodziska na tzw. Żmigrodzie w Opatowie" poprzez urządzenie na działce 1439 stanowiącej jego część parkingu, co spowodowało zmianę dotychczasowego ukształtowania cypla Zamczyska, chronionego wpisem do rejestru zabytków jako element krajobrazu kulturowego, oraz częściowe zniszczenie warstw kulturowych i znajdujących się w nich zabytków archeologicznych w wyniku niwelacji działki spychaczem. W zgłoszeniu podkreślono również, że prace te wykonano bez wymaganego przepisami ustawy z 2003 roku pozwolenia wojewódzkiego konserwatora zabytków, a urządzenie na działce parkingu jest sprzeczne z jej przeznaczeniem określonym w Miejscowym Planie Zagospodarowania Przestrzennego jako teren zieleni urządzonej.

20 czerwca 2016 roku Klasztor OO. Bernardynów złożył do Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego (dalej: MKiDN) odwołanie od decyzji ŚWKZ, w uzasadnieniu podając m.in., że: notatka służbowa sporządzana przez pracownika Delegatury, z opisem wykonanych przez Klasztor OO. Bernardynów prac na Żmigrodzie, która stała się podstawą do wydania decyzji konserwatorskiej, sporządzona została bez udziału właściciela, przez osobę o nieznanych bliżej kompetencjach, jedynie na podstawie obserwacji, a nie badań specjalistycznych; grodzisko znajduje się nie na powierzchni, ale na głębokości 2 m i jest przysypane ziemią, a więc nie

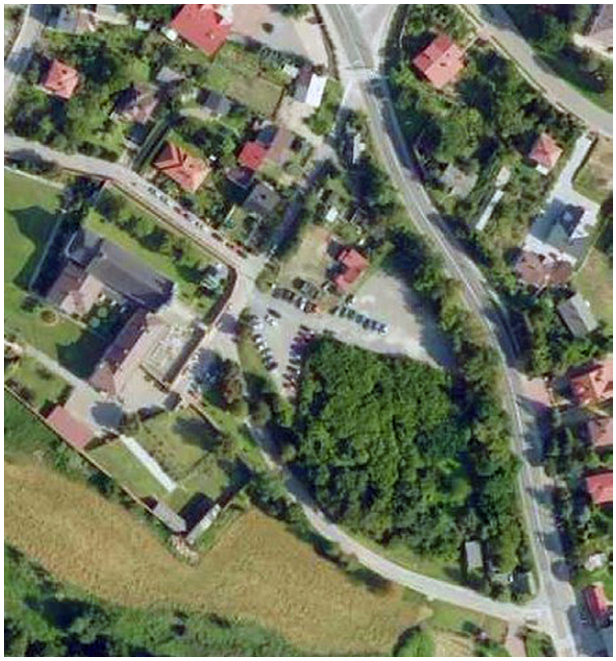

Ryc. 9. Opatów, pow. opatowski, woj. świętokrzyskie. Żmigród z kościołem pw. Wniebowzięcia NMP i klasztorem bernardynów oraz cypel Zamczyska (na prawo od kościoła) z funkcjonujący na działce 1439 parkingiem. Stan z 2019 r. (źródło: geoportal.gov.pl)

Fig. 9. Opatów, Opatów district, świętokrzyskie voivodeship. Żmigród with the Church of the Assumption of the Blessed Virgin Mary and the Bernardine monastery, and the headland of the Burgstall (right of the church) with the car park functioning on plot no. 1439 as of 2019 (source: www.geoportal.gov.pl)

mogło być zniszczone; żadna ziemia z działki nie została usunięta; utwardzona działka nie jest parkingiem, lecz jedynie bywa grzecznościowo udostępniana jako miejsce chwilowego postoju samochodów; a przede wszystkim, że przeprowadzone prace są wyrazem dbałości o zabytek, bo jego teren został uporządkowany. O pozwolenie na przeprowadzenie niwelacji działki i jej utwardzenie warstwą tłucznia nie występowano do ŚWKZ, bo zapytany o to telefonicznie przez gwardiana klasztoru anonimowy pracownik Starostwa w Opatowie poinformował, że nie jest ono konieczne.

Sprawa jest oczywista: na stanowisku archeologicznym Opatów 1 – Żmigród, wpisanym do rejestru zabytków, znajdującym się w obrębie również wpisanego do rejestru zabytków układu urbanistyczno-krajobrazowego miasta Opatowa wykonano bez pozwolenia roboty budowlane polegające na niwelacji i obniżeniu miejscami poziomu terenu o około 80 cm oraz utwardzeniu wyrównanego terenu tłuczniem kamiennym, celem przekształcenia go w parking, zmieniając tym samym jego wygląd (a jednocześnie niszcząc warstwy kulturowe i znajdujące się w nich zabytki), a art. 45 ustawy z 2003 roku mówi wyraźnie, że w przypadku gdy bez wymaganego pozwolenia wojewódzkiego konserwatora zabytków wykonano przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków m.in. roboty budowlane bądź inne działania zmieniające jego wygląd bądź naruszające substancję, wojewódzki konserwator zabytków wydaje decyzję nakazującą przywrócenie zabytku do stanu poprzedniego (to było niemożliwe, bo nie da się odtworzyć zniszczonych spychaczem warstw kulturowych na stanowisku archeologicznym), uporządkowanie terenu (tego nie chciano, bo byłoby to usankcjonowanie uszkodzenia zabytku) lub zobowiązującą do przywrócenia zabytku do jak najlepszego stanu we wskazany sposób i w określonym terminie. Tym niemniej MKiDN decyzją z 14.09.2016 roku uchylił w całości decyzję ŚWKZ i przekazał sprawę do ponownego rozpatrzenia przez organ niższej instancji. W uzasadnieniu nie odniesiono się w żaden sposób do meritum, a więc wykonania bez pozwolenia prac, które częściowo zniszczyły wpisane do rejestru zabytków stanowisko archeologiczne, zmieniły jego wygląd i sposób użytkowania, ograniczając się do wykazania, że ŚWKZ w niewłaściwy sposób przeprowadził postępowanie dowodowe oraz niewystarczająco udowodnił, że przeprowadzone przez Klasztor OO. Bernardynów działania mają wpływ na zabytek i jego chronione wartości.

Z kolei Prokuratura Okręgowa w Kielcach, na wniosek Prokuratury Rejonowej w Opatowie, przekazała 02.08.2016 roku sprawę celem przeprowadzenia postępowania Prokuraturze Rejonowej w Sandomierzu. Ta zaś, postanowieniem z 30.12.2016 roku, odmówiła wszczęcia śledztwa w sprawie popełnienia przestępstwa z art. 108 ustawy z 2003 roku „wobec braku danych dostatecznie uzasadniających podejrzenie popełnienia czynu". W uzasadnieniu wskazano, że intencją właściciela działki, tj. Klasztoru OO. Bernardynów „nie była trwała zmiana powierzchni działki lub jej przeznaczenia", i takich działań nie stwierdzono, przede wszystkim jednak, że nie doszło do żadnych zniszczeń, bo brak jest danych, aby usunięto ziemię z zabytkami ruchomymi. Na dowód przywołano tutaj notatkę z inspekcji archeologicznej w czerwcu 2016 roku, wbrew jej treści twierdząc, że „nie ujawniono śladów wskazujących na zniszczenie zabytków ruchomych bądź nieruchomych" oraz powołano się na oświadczenie Klasztoru OO. Bernardynów, który stwierdził, że po badaniach archeologicznych w 2011 roku wykopy zasypano ziemią, w której nie było żadnych przedmiotów zabytkowych. Na tej podstawie Prokuratura w Sandomierzu wyciągnęła wniosek, że w warstwach ziemi usuniętych podczas budowy parkingu nie było już żadnych zabytków. Należy tu przypomnieć, że powierzchnia tych wykopów z 2011 roku wynosiła ok. 3,1 ara, co stanowi mniej niż 1/10 całej

Ryc. 10. Opatów, pow. opatowski, woj. świętokrzyskie. Widok z cypla Zamczyska w kierunku kościoła pw. Wniebowzięcia NMP i klasztoru. Z prawej strony zniwelowana i utwardzona działka 1439 służąca jako parking, z lewej strony działka 1440. Stan z czerwca 2016 r. (fot. M. Florek)

Fig. 10. Opatów, Opatów district, świętokrzyskie voivodeship. View from the Burgstall headland towards the church of the Assumption of the Blessed Virgin Mary and the monastery. On the right, the levelled and hardened plot no. 1439 serving as a car park, on the left, plot no. 1440, as of June 2016 (photo by M. Florek)

działki 1349, a uwzględniając to, że ponad połowa jednego z wykopów znajdowała się na działce sąsiedniej, w rzeczywistości jeszcze mniej.

Po otrzymaniu decyzji MKiDN z 14.09.2016 roku uchylającej decyzję ŚWKZ ten ostatni wszczął postępowanie administracyjne w sprawie wydania decyzji dotyczącej stanu i sposobu użytkowania działki 1349 będącej częścią stanowiska archeologicznego Opatów 1 – Żmigród wpisanego do rejestru zabytków. Postępowanie to, w trakcie którego zebrano dodatkowy materiał dowodowy, w tym m.in. opinię Narodowego Instytut Dziedzictwa, zakończyło się wydaniem 16.01.2017 roku decyzji ponownie nakazującej Klasztorowi OO. Bernardynów w Opatowie w terminie do 31.12.2017 roku doprowadzenie działki 1349 do jak najlepszego stanu poprzez usunięcie z niej warstwy tłucznia, odtworzenie ukształtowania powierzchni do stanu sprzed przeprowadzenia niwelacji, posianie na odtworzonej powierzchni trawy. Uzasadnienie decyzji liczyło ponad 5 stron. Od decyzji tej 30.01.2017 roku odwołał się Burmistrz Miasta i Gminy Opatów, chociaż nie był stroną postępowania, zaś 02.02.2017 roku odwołanie złożył Klasztor OO. Bernardynów. Uzasadnienie odwołania Klasztoru OO. Bernardynów sprowadzało się do tego, że wykonane przez nich prace na cyplu Zamczyska miały charakter porządkowy, nie naruszyły wyglądu i substancji zabytku, wręcz przeciwnie, doprowadziły go do właściwego stanu; wysypanie i utwardzenie powierzchni działki warstwą tłucznia zabezpieczyło znajdujące się głębiej relikty archeologiczne przed zniszczeniem, a jego usunięcie teraz spowodowałoby ich zniszczenie; działka nie funkcjonuje jako parking, o czym świadczy brak odpowiedniego oznakowania, lecz co najwyżej okazjonalnie ktoś na niej parkuje.

Postępowanie w sprawie odwołania Burmistrza Opatowa zostało umorzone, gdyż nie był on stroną. Natomiast MKiDN ponownie przychylił się do odwołania złożonego przez Klasztor OO. Bernardynów i 23.06.2017 roku uchylił zaskarżoną decyzję, przekazując sprawę do ponownego rozpatrzenia. W uzasadnieniu wskazano, że ŚWKZ wydając decyzję, nie uwzględnił wszelkich okoliczności sprawy, nie przedstawił dowodów na zniszczenie zabytków ruchomych mających znajdować się w warstwach usuniętej z działki ziemi (swoją drogą ciekawe, jak można udowodnić *post factum* zniszczenie zabytków, które zostały wywiezione w bliżej nieznane miejsce wraz z ziemią pochodzącą z warstw kulturowych, w których się znajdowały), nie sprawdził, czy usunięcie warstwy tłucznia może spowodować zniszczenie znajdującej się pod nim substancji zabytkowej stanowiska archeologicznego, nie określił też konkretnie, na czym polegać ma przywrócenie pierwotnego ukształtowania powierzchni działki (chociaż do decyzji dołączony był załącznik graficzny – plan warstwicowy – pokazujący ukształtowanie działki sprzed niwelacji).

Należy podkreślić, że rozpatrując kolejne odwołania Klasztoru OO. Bernardynów od decyzji ŚWKZ, MKiDN w ogóle nie odnosił się do meritum sprawy, a więc tego, że na stanowisku archeologicznym wpisanym do rejestru zabytków przeprowadzono bez wymaganego ustawą z 2003 roku pozwolenia wojewódzkiego konserwatora zabytków prace, które zmieniły jego

Ryc. 11. Opatów, pow. opatowski, woj. świętokrzyskie. Widok na cypel Zamczyska od strony kościoła pod wezwaniem Wniebowzięcia NMP. Na pierwszym planie wjazd z ulicy Klasztornej na działkę 1439 wyrównaną i utwardzoną tłuczniem, użytkowaną jako parking, z prawej strony w głębi działka 1440. Stan z czerwca 2016 r. (fot. M. Florek)

Fig. 11. Opatów, Opatów district, świętokrzyskie voivodeship. View of the Burgstall headland from the side of the Church of the Assumption of the Blessed Virgin Mary. In the foreground, the entrance from Klasztorna Street to plot no. 1439, levelled and paved with gravel and used as a car park, on the right, in the background, plot no. 1440, as of June 2016 (photo by M. Florek)

Ryc. 12. Opatów, pow. opatowski, woj. świętokrzyskie. Widok na cypel Zamczyska od strony wjazdu z ulicy Klasztornej. Widoczna różnica poziomów między działką 1440, a działką 1439, powstała po usunięciu warstw kulturowych w czasie niwelacji terenu pod parking. Stan z czerwca 2016 r. (fot. M. Florek)

Fig. 12. Opatów, Opatów district, świętokrzyskie voivodeship. View of the Burgstall headland from the side of the entrance from Klasztorna Street. The visible difference in levels between plot no. 1440 and plot no. 1439 was created after the removal of cultural layers during the levelling of the area for the car park, as of June 2016 (photo by M. Florek)

wygląd, spowodowały częściowe jego zniszczenie oraz zmieniony został sposób jego użytkowania (co też wymagało pozwolenia) i w związku z tym ten ma obowiązek podjąć określone działania. Usiłowano natomiast wykazać, że decyzje wydawane były z naruszeniem kodeksu postępowania administracyjnego, negowano kompetencje pracowników Delegatury, przyjmowano za wiarygodne informacje Klasztoru OO. Bernardynów np. o sposobie i zakresie wykonania niwelacji, kwestionując jednocześnie opinie konserwatora jako nieprzekonujące, oraz wymagano udowodnienia rzeczy oczywistych, chociaż negowanych przez Klasztor. Jak bowiem dodatkowo udowodnić to, co jednoznacznie wynika z dotychczasowych badań archeologicznych, w większości publikowanych, przywoływanych przez konserwatora w uzasadnieniach jego decyzji, że Zamczysko jest niezwykle cennym zabytkiem archeologicznym, a nie „zabytkiem domniemanym", albo to, co widać „gołym okiem", a więc, że wyrównanie i utwardzenie tłuczniem kamiennym działki o powierzchni 35 arów, czyli ponad 1/3 całego terenu Zamczyska wpisanego do rejestru zabytków, skutkujące zamienieniem jej na parking, to nie zwykłe prace porządkowe wynikające z dbałości o zabytek, lecz drastyczna zmiana jego wyglądu i sposobu użytkowania. Według MKiDN to nie Klasztor OO. Bernardynów miał udowodnić to, co podnosił w odwołaniach, a więc, że parkowanie samochodów na terenie stanowiska archeologicznego nie stanowi dla niego zagrożenia, a utwardzenie powierzchni działki tłuczniem kamiennym miało na celu zabezpieczenie reliktów archeologicznych znajdujących się głęboko pod ziemią i nie będzie przeszkodą podczas ewentualnych nowych badań archeologicznych, jak również, że zdjęcie warstw kulturowych miąższości miejscami do 80 cm nie spowodowało uszkodzenia zabytku archeologicznego, gdyż te – jak wiadomo – znajdują się głęboko pod ziemią, lecz urząd konserwatorski, że jest inaczej.

Niezrażony postawą MKiDN, wyraźnie stojącego po stronie Klasztoru OO. Bernardynów, ŚWKZ ponownie wszczął postępowanie administracyjne i 01.09.2017 roku po raz trzeci wydał decyzję zobowiązującą do doprowadzenia działki 1349 stanowiącej część domniemanego grodziska (stanowisko Opatów 1 – Żmigród) do jak najlepszego stanu poprzez: usunięcie z części działki oznaczonej na załączniku graficznym do decyzji o wpisie stanowiska do rejestru zabytków jako teren grodziska warstwy tłucznia; przywrócenie ukształtowania powierzchni działki do stanu sprzed jej wyrównania i utwardzenia tłuczniem, zgodnie z załącznikiem graficznym; posiania na odtworzonej powierzchni trawy; do czasu odtworzenia pierwotnego ukształtowania działki

1439 spowodowanie zaprzestania jej użytkowania jako miejsca parkowania samochodów poprzez ustawienie odpowiedniego oznakowania i zablokowanie wjazdu na działkę. Jako termin wykonania decyzji wskazano 31.12.2017 roku. W uzasadnieniu powtórzono te same – bo trudno o nowe – argumenty, które znalazły się w decyzji ze stycznia 2017 roku, rozwijając jedynie wątek Zamczyska jako ważnego elementu krajobrazu kulturowego Opatowa, również w jego niematerialnym sensie, związanego z jego kulturą, w tym z wierzeniami. Wskazano, że świadomość sakralnego, chociaż pogańskiego, charakteru Żmigrodu – miejsca poświęconego Żmijowi – była przez całe średniowiecze i czasy nowożytne bardzo silna wśród mieszkańców Opatowa, o czym świadczy m.in. to, że po opuszczeniu w XIII wieku osady na Zamczysku jego teren nie został zabudowany, a pierwsze pojedyncze budynki stanęły tam dopiero pod koniec XIX wieku i później. Wskazano również, że kolejne zniszczenie stojących obok Zamczyska kościoła i klasztoru bernardynów oraz różne nieszczęścia, takie jak niszczące najazdy, zarazy, choroby umysłowe dotykające osoby tu mieszkające (seria chorób umysłowych wśród zakonników z klasztoru opatowskiego w XVII wieku, spektakularne, spowodowane chorobą umysłową zachowania ks. Targowskiego, który w początkach XX wieku rozkopywał Zamczysko) były w świadomości lokalnej odbierane jako konsekwencje naruszenia sakralności Żmigrodu, obudzenia dawnych sił w nim drzemiących, którym starano się przeciwstawiać różnymi działaniami o charakterze apotropaicznym (umieszczenie przedstawień smoków – antagonistów Żmija na elewacji kolegiaty pw. św. Marcina, dodanie smoka do herbu miasta w XVI wieku, zmiana orientacji wzniesionego w XVIII wieku kościoła pw. Wniebowzięcia NMP, który zastąpił starszą, zniszczoną świątynię). Zasugerowano w ten sposób, chociaż bezpośrednio zdanie to nie pojawiło się w treści uzasadnienia, że budowa nielegalnego parkingu na Żmigrodzie, naruszając jego sakralny charakter i budząc drzemiące tam dawne moce, może sprowadzić nieszczęście nie tylko na Klasztor OO. Bernardynów bądź cały Opatów ale również na osoby w jakiś sposób powiązane z tymi działaniami.

Od decyzji tej Klasztor OO. Bernardynów w Opatowie również się odwołał, powtarzając dotychczasową argumentację. Jednak, nie wiadomo, czy z obawy, że zamiana części Zamczyska na parking może wyzwolić dawne moce związane ze Żmigrodem, a tym samym sprowadzić nieszczęście na tych, którzy się do tego przyczynili, czy też w końcu argumenty przedstawione przez ŚWKZ w uzasadnieniu decyzji trafiły do przekonania MKiDN, czy też po prostu uznano, że

Ryc. 13. **Opatów, pow. opatowski, woj. świętokrzyskie. Widok na parking na działce 1439 na Zamczysku. Stan ze stycznia 2020 r. (fot. M. Florek)**

Fig. 13. **Opatów, Opatów district, świętokrzyskie voivodeship. View of the car park on plot no. 1439 at the Burgstall as of January 2020 (photo by M. Florek)**

Ryc. 14. **Opatów, pow. opatowski, woj. świętokrzyskie. Widok na parking na działce 1439 na Zamczysku. Widoczne prowizoryczne odgrodzenie części parkingu taśmą w dniu kontroli konserwatorskiej w styczniu 2020 r. (fot. M. Florek)**

Fig. 14. **Opatów, Opatów district, świętokrzyskie voivodeship. View of the car park on plot no. 1439 at the Burgstall. Visible temporary separation of part of the car park with tape on a day of the heritage service inspection in January 2020 (photo by M. Florek)**

nie można udawać, że nie zostało złamane prawo, tym razem nie została ona uchylona w całości i przekazana do ponownego rozpatrzenia. Wydana 16.07.2018 roku, a więc prawie rok od złożenia przez Klasztor odwołania, decyzja MKiDN uchylała decyzję konserwatora w dwóch punktach: nakazu usunięcia warstwy tłucznia kamiennego, gdyż mogło by to spowodować zniszczenie znajdujących się pod nim warstw i obiektów archeologicznych, i terminu jej wykonania, wskazując nowy – do dnia 31.12.2018 roku. W pozostałej części decyzja została

Ryc. 15. **Opatów, pow. opatowski, woj. świętokrzyskie. Teren Zamczyska po likwidacji parkingu i uporządkowaniu działek 1439 i 1440. Stan z sierpnia 2020 r. (fot. M. Florek)**

Fig. 15. **Opatów, Opatów district, świętokrzyskie voivodeship. The area of the Burgstall after the car park was closed down and plots no. 1439 and no. 1440 were cleaned, as of August 2020 (photo by M. Florek)**

utrzymana w mocy, co oznaczało, że Klasztor powinien do końca 2018 roku przywrócić dawne ukształtowanie powierzchni działki 1439 poprzez nawiezienie na nią ziemi, obsiać ją trawą i spowodować zaprzestanie jej użytkowania jako miejsce postoju samochodów.

Tak zmienionej decyzji Klasztor OO. Bernardynów również nie wykonał, co zostało potwierdzone w trakcie kontroli przeprowadzonej 29.03.2019 roku. Co prawda w dniu kontroli część działki była odgrodzona taśmą i zablokowany był na nią wjazd, umieszczona była również informacja, że jest to obiekt zabytkowy, jednak już następnego dnia ograniczenia w funkcjonowaniu działki jako parkingu były zlikwidowane (Ryc. 13–14). Sytuacja ta powtarzała się również później – cała działka służyła cały czas za parking, jedynie w dniu, kiedy zgłoszona była kontrola konserwatorska, jej część odgradzano taśmą. W trakcie wspomnianej kontroli obecny na niej Burmistrz Opatowa zgłosił zamiar zlecenia przeprowadzenia na Zamczysku badań archeologicznych oraz wybudowania na nim, wspólnie z Klasztorem OO. Bernardynów, „skansenu" archeologicznego, jednocześnie proponując, aby w związku z tym zrezygnować z przywrócenia działce 1439 jej dawnego ukształtowania. Wydane po kontroli 29.03.2019 roku pokontrolne zalecenia konserwatorskie zobowiązywały Klasztor OO. Bernardynów do: wyłączenie z użytkowania jako parkingu części działki przylegającej do ulicy klasztornej; wykonania decyzji ŚWKZ z 01.09.2017 roku w zakresie podtrzymanym decyzją MKiDN z 16.07.2018, przy czym w miejscach planowanych badań archeologicznych można byłoby do zakończenia tych badań odstąpić od nawiezienia warstwy ziemi i obsadzenia jej trawą; przedłożenia do dnia 30.06.2019 roku uzgodnionej w Urzędem Miasta i Gminy Opatów koncepcji zagospodarowania działki 1349 oraz programu planowanych badań archeologicznych. Jednocześnie wskazano, że gdyby planowane badania archeologiczne nie doszły do skutku do końca września 2019, należy przywrócić ukształtowania całej działki 1349 do stanu sprzed 2016 roku zgodnie z decyzją konserwatorską z 01.09.2017 roku.

Do zaleceń tych Klasztor OO. Bernardynów nie zgłosił żadnych uwag, nie odwołał się od nich, ale również nie podjął żadnych działań celem ich realizacji. Jedynie pod koniec października 2019 roku, po otrzymaniu pisma przypominającego o konieczności wykonania zaleceń pokontrolnych, a jednocześnie zwracającego uwagę, że zgodnie z art. 107 ustawy z 2003 roku za ich niewykonanie może być nałożona administracyjna kara pieniężna w wysokości od 500 do 50 000 złotych, Klasztor zwrócił się o wydłużenie terminu realizacji zaleceń

pokontrolnych do 31.12.2020 roku, jako powód wskazując zamiar odkupienia działki 1349 przez Urząd Miasta i Gminy Opatów, deklarując jednocześnie chęć współpracy w sprawie ustalenia jej zagospodarowania i użytkowania zarówno z władzami miasta, jak i urzędem konserwatorskim. ŚWKZ nie przychylił się jednak do tego wniosku, uznając, że wydłużenie o kolejny rok terminu likwidacji parkingu na Zamczysku, bez gwarancji, że Klasztor OO. Bernardynów rozpocznie jakiekolwiek działania w tym kierunku i za rok nie wystąpi o kolejne przedłużenie terminów realizacji zaleceń pokontrolnych i wcześniejszych decyzji (przypomnijmy: zgodnie z decyzją MKiDN parking miał być zlikwidowany, a teren działki 1439 przywrócony do stanu sprzed 2016 roku w terminie do końca 2018 roku), równałoby się faktycznej akceptacji przeprowadzonych nielegalnie, z naruszeniem przepisów prac.

Pod koniec 2019 roku uaktywniły się również władze miejskie Opatowa i lokalne Stowarzyszenie Inicjatyw Społecznych „Opatowska Starówka", informując o zamiarze powołania w mieście „Europejskiego Centrum Templariuszy", którego jednym z elementów byłoby zagospodarowane i udostępnione do zwiedzania Zamczysko. Na jego realizację, jak deklarowano w rozmowach, MKiDN obiecało już kilkadziesiąt milionów złotych, przy czym część tej kwoty miała być przeznaczona na niezbędne badania archeologiczne. Żadnych szczegółów projektu bądź terminów realizacji nie przedstawiono, tym niemniej sugerowano, żeby odstąpić od egzekwowania zaleceń pokontrolnych i wcześniejszych decyzji, przede wszystkim zaś nie nakładać kar na Klasztor OO. Bernardynów.

30 stycznia 2020 roku ŚWKZ przeprowadził kolejną kontrolę na Zamczysku. Uczestniczyła w niej, poza gwardianem Klasztoru OO. Bernardynów i Burmistrzem Opatowa, grupa parafian zwołanych na tę okoliczność pod hasłem „brońmy naszego parkingu". Kontrola potwierdziła to, co było widać „gołym okiem", a więc, że działka 1349 użytkowana jest jako miejsce parkowania samochodów i żadnych działań mających na celu wykonanie zaleceń pokontrolnych z kwietnia 2019 nie stwierdzono. W jej trakcie Burmistrz Opatowa po raz kolejny zadeklarował zamiar przeprowadzenia na Zamczysku badań archeologicznych, przedstawiając nawet umowę przedwstępną na ich wykonanie, jednak bez wskazania celu i programu oraz terminu, zawartą z jedną z firm archeologicznych oraz przełożył datowany na 25 lutego 2019 roku list intencyjny – wyrażenie woli

Ryc. 16. **Opatów, pow. opatowski, woj. świętokrzyskie. Część parkingu na Zamczysku na przylegającym do ulicy Klasztornej fragmencie działki 1439, której nie zdążono zlikwidować w roku 2020. Stan z sierpnia 2020 r. (fot. M. Florek)**

Fig. 16. **Opatów, Opatów district, świętokrzyskie voivodeship. Part of the car park at the Burgstall on a fragment of plot no. 1439 adjacent to Klasztorna Street, which was not closed down in 2020, as of August 2020 (photo by M. Florek)**

współpracy dotyczący realizacji projektu „Europejskiego Centrum Templariuszy" w Opatowie, podpisany przez niego, starostę opatowskiego, gwardiana Klasztoru OO. Bernardynów, proboszcza parafii św. Marcina w Opatowie i prezesa Stowarzyszenia Inicjatyw Lokalnych „Nasza Starówka". Załącznikiem do listu intencyjnego miał być opis projektu, jednak jako poufny nie został udostępniony przedstawicielom ŚWKZ. W związku z tym burmistrz i gwardian wnosili od odstąpienia od likwidacji parkingu do czasu rozpoczęcia realizacji projektu „Europejskiego Centrum Templariuszy" i zakończenia badań archeologicznych. Jednocześnie gwardian klasztoru, zwłaszcza zaś obecni parafianie stanowczo domagali pozostawienia parkingu na Zamczysku na stałe jako niezbędnego do funkcjonowania parafii, przy czym ci ostatni sprzeciwiali się też jakimkolwiek badaniom archeologicznym.

Efektem kontroli było skierowanie przez ŚWKZ dnia 03.03.2020 roku pisma informującego, że w związku z niewykonaniem jego decyzji z 01.09.2017 roku oraz decyzji MKiDN z 16.07.2018 roku ich wykonanie zostanie skierowane do egzekucji zgodnie z przepisami ustawy z 17 czerwca 1966 roku o postępowaniu egzekucyjnym w administracji (dalej: ustawa z 1966 roku). Nie zdecydowano się natomiast na nałożenie na Klasztor OO. Bernardynów administracyjnej kary pieniężnej za niezrealizowanie zaleceń pokontrolnych z kwietnia 2019 roku, opierając się na przepisach ustawy z 2003 roku.

Dwa tygodnie po otrzymaniu ww. pisma Klasztor OO. Bernardynów zdecydował się na likwidację parkingu i przywrócenie ukształtowania działki 1439 do stanu sprzed jego wykonania, występując 12 marca 2020 roku o zgodę na zwiezienie na działkę ziemi i jej rozplantowanie, a następnie na tak przygotowanym terenie wykonanie skweru, na którym mogła by stanąć figura papieża św. Jana Pawła II. Jednocześnie władze miejskie Opatowa zrezygnowały z odkupienia od Klasztoru OO. Bernardynów działki 1439 i własnych pomysłów na zagospodarowanie Zamczyska w ramach projektu „Europejskiego Centrum Templariuszy". Klasztor porozumiał się też ze spadkobiercami właścicieli sąsiedniej, będącej nieużytkiem, działki 1440, przejmując ją w użytkowanie, a następnie 26 marca wystąpił o zgodę na jej uporządkowanie i urządzenie tam skweru. Zgodę taką oczywiście uzyskał. Do końca kwietnia zlikwidowany został parking na większej części działki nr ewid. 1439: nawieziono tam ziemię i urządzono skwer, uporządkowano i obsiano trawą również całą działkę sąsiednią nr ewid. 1440 (Ryc. 15–16). Później prace zostały przerwane z powodu epidemii COVID 19. Ich zakończenie planowane jest najpóźniej do końca maja 2021 roku.

Wszystko wskazuje zatem, że trwające od czerwca 2016 roku działania administracyjne ŚWKZ mające doprowadzić do likwidacji parkingu wybudowanego nielegalnie na działce 1439, stanowiącej część wpisanego do rejestru zabytków stanowiska archeologicznego, po 5 latach zakończyły się sukcesem. Co więcej, przy okazji uporządkowana została sąsiednia działka, na obu powstał skwer, zgodnie z przeznaczeniem tego terenu zapisanym w Miejscowym Planie Zagospodarowania Przestrzennego. Niestety nie ma możliwości odtworzenia ani warstw kulturowych zniszczonych spychaczem na przełomie 2015 i 2016 roku, ani uratowania znajdujących się w nich zabytków ruchomych.

Wymuszona przez ŚWKZ rezygnacja z parkingu na Zamczysku spowodowała poszukiwanie przez Klasztor OO. Bernardynów nowej dla niego lokalizacji na Żmigrodzie. W grę wchodzi tylko niezabudowana działka będąca własnością kościelną na południe od klasztoru (Ryc. 17). Mimo że jest to teren o dużych wartościach krajobrazowych, w obrębie wpisanego do rejestru zabytków układu urbanistyczno-krajobrazowego Opatowa, gdzie znajdują się pozostałości osad wczesnośredniowiecznych ujęte w gminnej i wojewódzkiej ewidencji zabytków, wydaje się, że plany te będzie trudno zablokować. W każdym razie argument, że ok. 250–300 m od klasztoru i kościoła, obok Bramy Warszawskiej znajduje się duży parking miejski, który mógłby służyć zarówno parafianom, jak i turystom chcącym zwiedzać kościół pw. Wniebowzięcia NMP, nie przebija się do świadomości zwolenników parkingu na Żmigrodzie.

Na koniec kilka uwag ogólnych. Przy omawianiu historii badań archeologicznych Zamczyska wspomniano, że osoba prowadząca je w 2011 roku na zlecenie władz miejskich Opatowa do chwili obecnej nie złożyła sprawozdania z tych badań i opracowania ich wyników ani zleceniodawcy, ani wojewódzkiemu konserwatorowi zabytków, do czego była zobligowana warunkami pozwolenia na ich prowadzenie. Kierowane wielokrotnie przez ŚWKZ, zarówno do bezpośrednio kierującego badaniami na Zamczysku, jak i do dyrektora Instytutu Archeologii UKSW, który formalnie te badania prowadził w ramach praktyk studenckich, a nawet rektora uczelni, wezwania do ich przedłożenia nie doczekały się żadnej odpowiedzi z ich strony. Jest to tym bardziej trudne do zrozumienia, gdy weźmie się pod uwagę, że kierujący badaniami był wcześniej konserwatorem wojewódzkim w Olsztynie, zaś dyrektor IA UKSW – Zastępcą Generalnego Konserwatora Zabytków, przez jakiś czas z tytułem Głównego Archeologa Kraju.

Okazuje się, że wojewódzki konserwator zabytków obecnie nie ma w zasadzie żadnych możliwości

Ryc. 17. Opatów, pow. opatowski, woj. świętokrzyskie. Widok na Żmigród i zabudowania klasztorne od strony południowo-wschodniej. W miejscu tym planowany Klasztor O.O. Bernardynów planuje budowę nowego parkingu. Stan z sierpnia 2020 r. (fot. M. Florek)

Fig. 17. Opatów, Opatów district, świętokrzyskie voivodeship. View of Żmigród and the monastery buildings from the south-east as of August 2020. At this location, the Bernardine monastery is planning to build a new car park. (photo by M. Florek)

wyegzekwowania od wykonawców (bądź zleceniodawców – pozwolenia na badania są coraz częściej udzielane ich inwestorom, a nie wykonawcom) badań archeologicznych, o ile tych badań sam nie finansuje, sprawozdań i opracowań ich wyników, nawet jeśli warunek ich przekazania został wpisany w treść pozwolenia na badania, co nie jest jednak obligatoryjne (Florek 2019, 144, 145). O ile bowiem do 2011 roku do wniosku o wydanie pozwolenia na badania archeologiczne należało dołączyć oświadczenie, że osoba mająca nimi kierować „wywiązała się z obowiązków przy prowadzeniu poprzednich badań archeologicznych", a więc w przypadku jego braku lub nieprawdziwości (np. gdy osoba kierująca badaniami składała takie oświadczenie, a wiadomo było, że nie złożyła sprawozdań z wcześniej prowadzonych badań, a więc nie wywiązała się z obowiązków), konserwator mógł odmówić wydania kolejnego pozwolenia. A więc chcąc kontynuować bądź prowadzić inne badania archeologiczne, kierujący nimi niejako był zmuszony wypełniać warunki pozwolenia na badania archeologiczne, w tym dotyczące przekazywania konserwatorowi w odpowiednich terminach sprawozdań i opracowań ich wyników. Jednak w 2011 roku zapis ten znikł przy kolejnej zmianie rozporządzenia Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego w sprawie prowadzenia prac konserwatorskich, prac restauratorskich (...) i badań archeologicznych (Florek 2019, 140). Teoretycznie można próbować wymusić na wykonawcy badań archeologicznych przekazanie z nich sprawozdania i opracowania materiałów wojewódzkiemu konserwatorowi zabytków, stosując przepisy dotyczące egzekucji zobowiązań niepieniężnych zawarte ustawie z 1966 roku, ewentualnie przepisy dotyczące kar administracyjnych zawarte w ustawie z 2003 roku. W tym ostatnim przypadku byłoby to możliwe chyba tylko na zasadzie przeprowadzenia kontroli dotyczącej sposobu przechowywania zabytków ruchomych, następnie umieszczenia w zaleceniach wymogu ich opracowania z podaniem terminu, do kiedy ma to nastąpić, i w przypadku niewykonania tego zalecenia nałożenie administracyjnej kary pieniężnej. Wymagałoby to jednak pewnej ekwilibrystyki prawnej i nie wiadomo, czy w przypadku odwołania taka decyzja o nałożeniu kary zostałaby podtrzymana. Można też, jako formę nacisku, stosować nakładanie na wykonawców badań archeologicznych starających się o wydanie pozwoleń na nie, a niewywiązujących się z nałożonych wcześniejszymi decyzjami obowiązków w zakresie przekazywania sprawozdań i dokumentacji, dodatkowych wymogów biurokratycznych, utrudniając w ten sposób uzyskanie takich pozwoleń. Jednak działanie takie ma

w zasadzie charakter pozaprawny, poza tym skutecznie może być zastosowane tylko w przypadku podmiotów takich jak prywatne firmy bądź osoby świadczące różnego rodzaju usługi archeologiczne, a więc „żyjące z archeologii". W przypadku instytutów uniwersyteckich już nie zawsze to działa.

W tej sytuacji konieczna wydaje się zmiana przepisów: albo przywrócenie możliwości niewydawania pozwoleń na badania osobom i podmiotom, które nie wywiązują się z obowiązków przekazywania wojewódzkiemu konserwatorowi zabytków sprawozdań z badań archeologicznych i opracowań ich wyników bądź cofania z urzędu takich pozwoleń wydanych wnioskodawcom niebędących kierującymi badaniami bądź osobiście je wykonującymi, jeśli wskazani przez nich wykonawcy nie wywiązują się z takich obowiązków. W tym miejscu należy przypomnieć, że obecnie wojewódzki konserwator zabytków bardzo często wydaje decyzję o pozwoleniu na badania nie wiedząc, kto będzie nimi kierował (Florek 2019, 140, 141).

Przede wszystkim jednak należy podkreślić, że istniejące przepisy prawne zawarte w ustawie z 2003 roku dają bardzo niewielkie możliwości wojewódzkim konserwatorom zabytków egzekucji nakazów zawartych w wydawanych przez nich decyzjach administracyjnych, tym bardziej, że MKiDN – co wyraźnie widać na przykładzie Zamczyska w Opatowie – jako instancja odwoławcza nie zawsze staje po stronie niszczonego zabytku i konserwatora starającego się realizować swoje obowiązki. W zasadzie tylko jeśli zabytek wpisany do rejestru został zniszczony bądź uszkodzony, można byłoby wyciągnąć względem sprawcy prawne konsekwencje. Jednak pod warunkiem, że dałoby się przekonać MKiDN, do którego ten się odwoła, oraz prokuraturę, a później ewentualnie sąd, że rzeczywiście zniszczenie lub uszkodzenie miało miejsce. A przykład Zamczyska w Opatowie wskazuje, że nie jest to łatwe nawet w sytuacji, gdy zniszczenia są oczywiste. Właściwie dopiero wprowadzenie do ustawy z 2003 roku, obowiązujących od 1 stycznia 2018 roku, przepisów o administracyjnych karach pieniężnych dało realną możliwość nie tylko karania właścicieli i użytkowników zabytków (ale tylko tych wpisanych do rejestru zabytków, które w przypadku zabytków archeologicznych stanowią ich niewielki procent) dopuszczających się ich niszczenia, dewastacji, wykonania bez pozwolenia działań, na które jest ono wymagane, ale również wymuszenia na nich, poprzez groźbę nałożenia takiej kary, odpowiednich działań. Istnieje też możliwość egzekwowania nakazów konserwatorskich jako zobowiązań o charakterze niepieniężnym, opierając się na przepisach ustawy z 1966 roku o postępowaniu egzekucyjnym w administracji, a więc poprzez nakładanie kolejnych kar pieniężnych. Jest to jednak droga żmudna i chyba rzadko wybierana. Inaczej prawdopodobnie nie byłoby potrzeby wprowadzania do ustawy z 2003 roku administracyjnych kar pieniężnych.

Bibliografia

Banaszkiewicz J. 1998. *Polskie dzieje bajeczne Mistrza Wincentego Kadłubka*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.

Bochnak T. 2020. A Celtic stater if the Cracow type from the Opatów area (Opatów County, Świętokrzyskie Province). *Notae Numismaticae* 15 (w druku).

Buko A. 2005. *Archeologia Polski wczesnośredniowiecznej. Odkrycia – hipotezy – interpretacje*. Warszawa: Wydawnictwo TRIO.

Chądzyński J. N. 1856. *Historyczno-statystyczne opisy miast starożytnych w ziemi sandomierskiej leżących. Z dodatkiem powieści z rzeczywistych wydarzeń pod tytułem: Pustelnik w Iłżeckiej Puszczy* 1. Warszawa: nakładem F. Blumenthal.

Chlebowski B. 1886. Opatów. W: B. Chlebowski, W. Walewski (red.), *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich* 7. Warszawa: nakł. Filipa Sulimierskiego i Władysława Walewskiego, 545–549.

Demetrykiewicz W. 1903. Sprawozdanie z posiedzeń odbytych w latach 1901/1902. *Materiały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne* 6, 8–15.

Długosz J. 1863. *Liber beneficiorum dioecesis Cracoviensis nunc primum e codice autographo editus*, t. 1. Joannis Dlugossi Senioris Canonici Cracoviensis Opera omnia 7, wyd. A. Przeździecki, Cracoviae.

Florek M. 1984. *Wyniki obserwacji wykopu fundamentowego pod dzwonnicę przy kościele O.O. Bernardynów w Opatowie.* Tarnobrzeg (maszynopis w archiwum Delegatury w Sandomierzu WUOZ w Kielcach).

Florek M. 1988. *Opatów. Bernardyni – nadzory 1988.* Tarnobrzeg (maszynopis w archiwum Delegatury w Sandomierzu WUOZ w Kielcach).

Florek M. 1997. Średniowieczny Żmigród w Opatowie w świetle ostatnich odkryć archeologicznych. *Zeszyty Sandomierskie* 6, 38–41.

Florek M. 2000. Badania weryfikacyjno-rozpoznawcze na Żmigrodzie w Opatowie i domniemanym grodzisku w Słupii Nadbrzeżnej. W: A. Buko, Z. Świechowski (red.), *Osadnictwo i architektura w dobie Zjazdu Gnieźnieńskiego.* Warszawa: Generalny Konserwator Zabytków, Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Stowarzyszenie Patria Polonorum, 209–224.

Florek M. 2013. Żmij-Żmigród-Opatów. Tajemnicze początki Opatowa. W: R. Kubicki (red.), *Początki osadnictwa, infrastruktura miejska i życie religijne w Opatowie do końca XVIII wieku*. Kielce: Uniwersytet Jana Kochanowskiego, Urząd Miasta i Gminy Opatów, Powiatowa i Miejsko-Gminna Biblioteka im. S. Czernika, 24–32.

Florek M. 2019. Badania archeologiczne, poszukiwanie zabytków, wydawanie pozwoleń na nie. Absurdy, wewnętrze sprzeczności, niekonsekwencje i braki w przepisach prawnych ich dotyczących oraz propozycje zmian. *Raport* 14, 137–149.

Florek M. 2020. Średniowieczny kościół pw. Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny w Opatowie. W: A. Rozwałka, P. Gorazd-Dziuban, P. Kocańda (red.), *Ad futuram rei memoriam. Studia z historii i archeologii architektury średniowiecznej ofiarowane prof. dr. hab. Zbigniewowi Pianowskiemu w 70. rocznicę urodzin.* Rzeszów: Instytut Archeologii Uniwersytetu Rzeszowskiego (w druku).

Florek M., Libera J. 1989. *Dokumentacja z badań powierzchniowych realizowanych w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski na obszarze AZP 86-70*. Lublin (maszynopis w archiwum Delegatury w Sandomierzu WUOZ w Kielcach).

Fudalewski W. 1895. *Miasto Opatów podług miejscowych źródeł i podań*. Warszawa.

Gąssowski J. 1955. Nowe odkrycia w Opatowie. *Wiadomości Archeologiczne* 22, 97–98.

Gąssowski J. 1969. Materiały do osadnictwa wczesnośredniowiecznego Sandomierszczyzny. *Materiały Wczesnośredniowieczne* 6, 303–473.

Gąssowski J., Manteufell T., Tomaszewski Z. 1954. Sprawozdanie z badań przeprowadzonych w okresie od 7 do 30 maja 1953 r. nad osadnictwem wczesnośredniowiecznym i architekturą romańską w Opatowie. *Przegląd Historyczny* 14, 691–721.

Kiryk F. 1985. *Opatów XIII–XVI w*. W: F. Kiryk (red.), *Opatów. Materiały z sesji 700-lecia Miasta.* Sandomierz: Muzeum Okręgowe w Sandomierzu, 21–37.

Kiryk F. 1994. *Urbanizacja Małopolski. Województwo sandomierskie XIII–XVI wiek*. Kielce: Regionalny Ośrodek Studiów i Ochrony Środowiska Kulturowego.

Kowalczyk E. 1977. Żmij, Żmigrody, Wały Żmijowe – odpowiedź Ryszardowi Tomickiemu. *Archeologia Polski* 22, 192–212.

Kowalczyk E. 1993. Żmigród w świetle badań historycznych i językowych. W: S. Tabaczyński (red.), *Sandomierz. Badania 1969–1973.* Warszawa: Instytut Archeologii i Etnologii PAN, 80–89.

Kubicki R. 2009. *Zarys dziejów kościoła Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny i klasztoru O.O. Bernardynów w Opatowie.* Opatów: Oficyna Poligraficzna Apla.

Kubicki R. 2012. *Opatów. Administracja, dzieje, mieszkańcy i zabytki – zarys monograficzny.* Warszawa: Oficyna Drukarska Jacek Chmielewski.

Kuczyński J. 1966. *Sprawozdanie z archeologicznych prac badawczych przeprowadzonych przez Muzeum Świętokrzyskie w 1966 r. nad wczesnośredniowiecznym stanowisku osadniczym Żmigród w Opatowie.* Kielce (maszynopis w archiwum Delegatury w Sandomierzu WUOZ w Kielcach).

Kuczyński J. 1970. Wyniki badań archeologicznych nad wczesnośredniowiecznym Opatowem przeprowadzonych przez Muzeum Świętokrzyskie w 1966 r. *Rocznik Muzeum Świętokrzyskiego* 6, 437-453.

Łuszczkiewicz W. 1897. Kościół kolegiacki Śgo Marcina w Opatowie. Studyum zabytku romańszczyzny XII wieku w Polsce. *Sprawozdania Komisji do Badania Historii Sztuki w Polsce* 6, 17–41.

Petrovic S. 1999. *Srpska mitologia*. Niš: Prosvieta.

Polanowska E. 2017. *Gminny program opieki nad zabytkami Miasta i Gminy Opatów na lata 2018–2021.* Sandomierz-Opatów (maszynopis w archiwum Delegatury w Sandomierzu WUOZ w Kielcach).

Sobieszczański F. 1852. *Wycieczka archeologiczna w niektóre rejony Guberni Radomskiej odbyta w miesiącu wrześniu 1851 r. przez F. Sobieszczańskiego.* Warszawa.

Tomicki R. 1974. Żmij, Żmigrody, Wały Żmijowe. Z problematyki religii przedchrześcijańskich Słowian. *Archeologia Polski* 19, 483–509.

Tomicki R. 1982. Żmij. W: G. Labuda, Z. Stieber (red.), *Słownik Starożytności Słowiańskich* 7. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 258.

Welc F., Mieszkowski R., Budziszewski J., Wysocki J., Kowalczyk S., Nalazek C. 2014. Przydatność metody georadarowej (GPR) w nieinwazyjnej prospekcji archeologicznej na przykładzie trzech typów stanowisk z obszaru Polski. *Fontes Archaeologici Posnanienses* 50, 147–160.

Targowski K. 1904. Zabytki z dołu ze szczątkami przedhistorycznymi w Opatowie oraz nieco wiadomości o zabytkach w najbliższej okolicy. *Światowit* 5, 177–179.

Wiśniewski J. 1907. *Dekanat opatowski*. Radom: s.n.

Wojciechowski T. 1925. *Szkice historyczne jedenastego wieku* (= *Bibljoteka Historyczna*). Warszawa: „Bibljoteka Polska".

Wysocki J. 2013. Wyniki badań archeologicznych na stanowisku nr 1, „Żmigród" w Opatowie w 2011–2012 roku. W: R. Kubicki (red.), *Początki osadnictwa, infrastruktura miejska i życie religijne w Opatowie do końca XVIII wieku.* Kielce-Opatów: Uniwersytet Jana Kochanowskiego, Urząd Miasta i Gminy Opatów, Powiatowa i Miejsko-Gminna Biblioteka im. S. Czernika, 33–39.

Zub J. 2007. Z dziejów opatowskiego klasztoru bernardynów. *Zeszyty Sandomierskie* 25, 27–33.

Żurowski J. 1932. Wczesnohistoryczna osada w Opatowie. *Z Otchłani Wieków* 8, 24.

Summary

Marek Florek
Żmigród and the Burgstall in Opatów, Świętokrzyskie Voivodeship. State of research and preservation issues

The part of Opatów situated on the northern side of the Opatówka river is called Żmigród. This is the area of the oldest early medieval settlement in the city. It is the location of e.g.: a pagan place of the Slavic dragon deity (Żmij), a hillfort from the 11th-13th centuries and the area where the first municipal commune was established in Opatów. Archaeological research has confirmed that between the 11th and 13th centuries an early-municipal settlement existed here, in which the oldest church of the Assumption of the Blessed Virgin Mary stood, perhaps still in the 11th century. In the 13th century the settlement was abandoned, only the church remained. At the end of the 15th century, it was handed over to the Bernardine Order, which built a monastery nearby. The loess headland next to the monastery is called the Burgstall. According to some hypotheses, there was a hillfort there. During archaeological research carried out at the Burgstall in the years 1953, 1966, 1996-1997 and 2011-2012, no relics were discovered that could be unequivocally considered the remains of the hillfort fortifications.

In 1995 the area of the burgstall was entered into the register of monuments. In 2016, a car park was illegally established on a 35-are part of the site, owned by the Bernardine monastery. As a result, part of the historic substance of the Burgstall (cultural layers and the objects within) was destroyed. For five years, the Bernardine Monastery has refused to implement the decision of the Świętokrzyskie Voivodeship Monuments Preservation Officer ordering the liquidation of the car park and restoration of the Burgstall to the state from before 2016. Only in 2020, heritage services managed to force the landowners of the site to close down the car park and had them to further use the Burgstall area as a square, in a way which would not pose a threat to the archaeological monument.